

DOI: [10.32702/2307-2105-2019.6.3](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.6.3)

УДК 334.73.021

*Л. О. Мармуль,
д. е. н., професор, професор кафедри економіки,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький
ORCID: 0000-0002-5589-9338*

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

*L. O. Marmul
Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics, Pereiaslav-
Khmelnysky Hrygorii Skovoroda State Pedagogical University, Pereiaslav-Khmelnysky*

INSTITUTIONAL FRAMEWORK FOR IMPROVEMENT OF MANAGEMENT BY DEVELOPMENT OF CONSUMER COOPERATION

У статті обґрунтовано значення споживчої кооперації в розвитку сільської економіки та забезпечення добробуту сільських жителів. Виявлено, що важливу роль у процесі її становлення та управління має інституційне забезпечення. Визначено його проблеми для споживчої та інших видів кооперації – сільськогосподарської виробничої та обслуговуючої. Встановлено певну неузгодженість основних законів про кооперацію, податкового законодавства. Обґрунтовано, що перспективи удосконалення інститутів управління розвитком споживчої кооперації на селі пов'язані з узгодженням нормативно-законодавчих актів її регулювання; використанням неформальних інститутів підтримки – традицій взаємодопомоги, доброчесності, самоорганізації сільських жителів, ринкових соціальних механізмів (дорадництва, діяльності неурядових організацій); зменшенням інституційного тиску на аграрний ринок агрохолдингів та агрокорпорацій; проведенням реформ децентралізації влади й створенням об'єднаних територіальних громад.

The article substantiates the importance of consumer cooperatives in the development of rural economies and the provision of welfare of rural residents. It has been revealed that institutional provision plays an important role in the process of its formation and management. Investigating the institutional mechanism of the spread of cooperation in rural areas of Ukraine, the focus should be on the existing institutional disadvantages that block the processes of forming consumer cooperatives, thus preventing their effective rebirth and development. First of all, it concerns a number of formal institutions, which include all the rules governing the economic activity of the population, enterprises and organizations, thus reducing the level of uncertainty and risks in establishing business transactions between them. Its problems for consumer and other types of cooperation – agricultural production and service are determined. There is a certain inconsistency of the basic laws on co-operation, tax legislation. It is substantiated that development of cooperation in rural areas of Ukraine is expedient, first of all, in the course of market self-organization of rural population. At the same time, priority should be given to measures aimed at overcoming the institutional barriers that restrict the said self-organization, in particular: the

demonopolization of the economy, the creation of appropriate conditions for the development of open competition and entrepreneurship in all spheres of economic activity, including agriculture, and the liberalization of fiscal legislation. It is substantiated that the prospects of improving the institutions for managing the development of consumer cooperatives in the village are connected with the harmonization of regulatory and legislative acts of its regulation; using informal institutions of support - traditions of mutual assistance, integrity, self-organization of rural residents, market social mechanisms (advisory, activities of non-governmental organizations); reduction of institutional pressure on agrarian market of agroholdings and agro-corporations; carrying out reforms of decentralization of power and creation of united territorial communities. It has been determined that the institutional capacity of the subjects of the agrarian market to take advantage of the opportunities and mechanisms of market self-organization is of primary importance in the process of formation of consumer cooperatives and societies as important institutions of rural economy.

Ключові слова: *споживча кооперація; інститути; сільська економіка; добробут; сільське населення; самоорганізація; проблеми; перспективи; розвиток; удосконалення; управління; регулювання.*

Key words: *consumer co-operation; institutes; rural economy; welfare; rural population; self-organization; problems; prospects; development; improvement; management; regulation.*

Постановка проблеми. Одним з пріоритетних напрямів використання соціально-економічного потенціалу підприємництва сільського населення в сучасних умовах господарювання є розвиток споживчої кооперації. Адже участь у кооперативах забезпечує можливість окремим господарям, домогосподарствам, іншим невеликим суб'єктам аграрного ринку нарощувати власну конкурентоспроможність. Це відбувається за рахунок збільшення обсягів виробництва і збуту своєї продукції, забезпечення тим самим зростання добробуту за рахунок наявних ресурсів, які за інших умов не знаходять раціонального використання.

Необхідно зазначити, що споживча кооперація добре зарекомендувала себе навіть за умов планової економіки. Невиправдано згорнута, вона не отримала заміни у вигляді виробничих та обслуговуючих кооперативів. Націлені на обслуговування інтересів переважно фермерських господарств, вони так і не набули масового поширення на селі. Саме тому в сучасних наукових дослідженнях дедалі більше уваги приділяється розвитку споживчої кооперації, зокрема, у контексті зростання виробництва й збуту продовольчої продукції дрібних товаровиробників, добробуту сільського населення, підвищення ефективності функціонування сільської економіки та розвитку сільських територій. Тому обґрунтування інституційних засад її здійснення має важливе теоретичне й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальним питанням організації та функціонування споживчої кооперації в сучасних умовах господарювання присвячені праці таких науковців, як М. Аліман, В. Апопій, С. Бабенко, Л. Войнаш, В. Гончаренко, Я. Гончарук, О. Нестуля, Л. Шимановська-Діанич та інші. У них визначені чинники та ресурси її розвитку, структура й організаційні форми здійснення, очікувані результати та напрями їх досягнення. Проте інституційні засади розвитку споживчої кооперації потребують поглиблених розробок.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення проблем та обґрунтування перспектив удосконалення інститутів розвитку споживчої кооперації на селі, поряд з виробничою та обслуговуючою кооперацією.

Вклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи інституційний механізм поширення кооперації на сільських територіях України, слід акцентувати першочергову увагу на наявних інституційних недоліках, які блокують процеси формування споживчих кооперативів унеможливаючи тим самим їх ефективне відродження та розвиток. Насамперед, це стосується низки формальних інститутів, до яких відносяться усі правила, що регулюють економічну життєдіяльність населення, підприємств та організацій, знижуючи тим самим рівень невизначеності, ризиків при налагодженні господарських трансакцій між ними.

У цьому контексті слід звернути першочергову увагу на так зване «профільне» законодавство, яке чинить безпосередній вплив на регулювання сфери кооперації. Так, вітчизняні науковці неодноразово звертали увагу на невідповідність між окремими положеннями Законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» та «Про споживчу кооперацію» і нормами Цивільного і Господарського кодексів України [1, 2].

Існує також низка інституційно-правових проблем, пов'язаних із регулюванням діяльності сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів. Передусім, це стосується визначення правового статусу перших як прибуткової організації, що веде до фактичного нівелювання самої суті кооперативної ідеї. Зокрема, дослідники відзначають, що корпоративна природа кооперативів призводить до їх ототожнення із товариствами з обмеженою відповідальністю.

Цьому сприяє поява квазіорганізаційних форм підприємництва, внутрішній перехід від кооперативних засад організації виробничої діяльності до загальнотоваристських, особливо через формальне віднесення Цивільним Кодексом України виробничих кооперативів до підприємницьких товариств. Натомість, виробничий кооператив є унікальною організаційно-правовою формою підприємницької діяльності. Ця унікальність полягає у тому, що виробничий кооператив органічно поєднує в собі такий обсяг прав, свобод та інтересів громадянина, який не властивий ніякій іншій організаційно-правовій формі підприємництва.

Інші вчені наголошують на тому, що, на відміну від інших сільськогосподарських підприємств, метою виробничого кооперативу не є максимізація прибутку на вкладений капітал. Сам же термін «прибуток» не повною мірою відображає природу коштів, отриманих кооперативом понад здійснених витрат на виробництво продукції. Швидче, слід говорити про прирощення особистих доходів членів кооперативу за рахунок зекономлених (не понесених завдяки кооперуванню) витрат [3, с. 20].

Тобто фактично об'єктом оподаткування діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів є особисті доходи їхніх членів, отриманих в результаті розподілу прибутку цих кооперативів пропорційно до трудової участі кожного члена. Що ж до сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, то тут ситуація діаметрально протилежна. Незважаючи на те, що їх статус неприбутковості закріплений у спеціальному Законі «Про сільськогосподарську кооперацію», причому як у діючій його редакції (від 20.11.2012 р.), так і в попередній, що була прийнята ще у 1997 р., на практиці багато обслуговуючих кооперативів реєструвалися і функціонували як прибуткові організації. Така ситуація була пов'язана, насамперед, з існуванням великої кількості законодавчих колізій між кооперативним, податковим та загальногосподарським законодавством, частина з яких не усунена досі.

Крім того, для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів вагомим законодавчим бар'єром на шляху розвитку залишається проблема сплати ПДВ. Особливо це стосується оподаткуванням ПДВ вартості послуг, які надаються членам кооперативу – власникам особистих селянських господарств із реалізації виробленої ними сільськогосподарської продукції. Відтак, налагодити ефективну систему послуг зі збуту сільськогосподарської продукції через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи заважає діюча норма Податкового кодексу України (п. 189.12 статті 189), яка передбачає нарахування цього податку на величину торгової націнки кооперативу на вартість прийнятої у сільськогосподарських товаровиробників продукції, що збільшує її ціну і робить цю продукцію неконкурентоспроможною.

Поряд із цим, слід також звернути увагу на ті нормативно-правові акти, які стримують розвиток сільськогосподарської кооперації опосередковано, а саме через обмеження підприємницької ініціативи на селі, блокування самоорганізації та суспільної активності сільського населення, зниження якості людського капіталу сільських територій. Це, зокрема, стосується антимонопольного та фіскального законодавства, регуляторних актів, пов'язаних з розвитком місцевого самоврядування та бюджетною децентралізацією влади. Недостатніми є формування сучасного ринку агроконсалтингу й дорадництва, проведення необхідних реформ у навчально-освітній і науковій сферах, ефективність регулювання міграційних процесів підтримка малого підприємництва, альтернативних видів зайнятості.

Водночас, слід відзначити, що формальні інститути, орієнтовані на розвиток споживчої кооперації, не можуть бути достатньо дієвими без їх підтримки з боку неформальних інститутів. Наприклад, закордонні дослідники звертають особливу увагу на те, що в суспільствах, де не відбулось остаточного укорінення стабільних інституційних рамок цивілізованої ринкової економіки, для розвитку кооперації особливо важливого значення набувають неформальні інститути. Зокрема, вони забезпечують специфічні інвестиції від місцевих мешканців, котрі, перш ніж брати участь у кооперації, вимагають для себе певних гарантій. У цьому разі саме неформальні інститути виступають джерелами надання таких гарантій у вигляді кооперативних зобов'язань та визнання ієрархій.

У сучасних соціально-економічних умовах розвитку сільських територій України до основних неформальних інститутів, пов'язаних з процесами кооперування, слід віднести: традиції самоорганізації населення; культуру взаємодопомоги, добросусідства і підприємництва; соціальний капітал, правосвідомість, індивідуальну відповідальність, самоосвіту та саморозвиток; суспільні комунікації, моральні норми і духовні цінності тощо. Як видно з цього переліку, більшість інститутів сучасної сільської життєдіяльності у країні мають високий потенціал для підтримки розвитку споживчої кооперації на сільських територіях. Проте вони практично не використовуються для цього у практиці кооперування.

Водночас, закордонні дослідники наголошують на тому, що «чим більше індивідуальних учасників беруть участь у житті своїх громад, тим більше вони вчаться довіряти іншим. Чим більшою є довіра, яку індивіди надають іншим, тим імовірніше, що вони братимуть участь у спільних заходах. Індивідуальні дії формують соціальний порядок, який може принести вигоду певній групі людей, спричиняючи колективну діяльність її учасників. При цьому важливу роль у подоланні певних провалів ринку при постачанні місцевих суспільних благ і різного роду гарантій відіграє соціальний капітал» [4, с. 231].

Кооперації як ринковому феномену, породженому економічними інтересами індивідів, що під впливом конкуренції вдаються до самоорганізації, присвячені праці багатьох вчених-економістів, представників різних наукових шкіл. Наприклад, теоретики інституціоналізму вважають, що кооперація в ринковій економіці зумовлюється тим, що забезпечує її учасникам зниження трансакційних витрат у процесі використання обмежених економічних ресурсів. У протилежному разі окремі суб'єкти не стануть об'єднуватися в кооперативи, орієнтуючись на індивідуальну підприємницьку діяльність.

Такий підхід дозволяє пояснювати розвиток кооперації на сільських територіях прагненням

індивідуальних аграрних товаровиробників та інших малих господарюючих суб'єктів на селі постійно підвищувати власну конкурентоспроможність шляхом зниження трансакційних витрат. Поряд з цим, один з основоположників сучасного інституціоналізму Д. Норт відзначав, що приділяючи увагу проблемі кооперації між людьми, а більш конкретно – тій кооперації, що дозволяє економічним системам отримувати вигоду з торгівлі, слід особливо ретельно досліджувати розвиток інститутів, які створюють сприятливе середовище для спільного вирішення складних проблем обміну, забезпечуючи економічне зростання [5, с. 46]. При цьому він наголошував, що не всяка кооперація між людьми є продуктивною з точки зору суспільства.

Близьким до поглядів інституціоналістів є бачення кооперації представниками неокласицизму. Вони пояснюють цей ринковий феномен намаганням окремих економічних агентів об'єднати власні специфічні таланти, уміння та навички з метою отримання нової якості товарів і послуг, оскільки поодиноці жоден учасник ринку забезпечити такої якості не зможе. Тобто, кооперація виступає засобом підвищення конкурентоспроможності її учасників на основі досягнення вишого рівня ефективності при здійсненні поділу праці між ними.

З цим висновком перегукуються також основні постулати теорії Ф.Хайєка, одного з творців економічного неолібералізму. Зміст його вчення визначає ідея про об'єднання «розсіяного знання» окремих учасників ринку під впливом конкуренції. Цим, зокрема, пояснюється їх мотивація до створення різного роду кооперативів. Ф. Хайєк наголошував, що ті моральні норми і традиції, які забезпечували індивідам широкі можливості для розвитку взаємної торгівлі та кооперації, сприяли формуванню міцних мереж комерційних взаємин у суспільстві, надаючи їх учасникам конкурентні переваги в економічній боротьбі [6, с. 241].

Іншими словами, кооперація в умовах ринку, в тому числі на сільських територіях, може відбуватися лише завдяки спільності індивідуальних економічних інтересів окремих осіб, що реалізуються через механізм ринкової самоорганізації, включаючи об'єднання їх приватної власності, але за умови, що в суспільстві наявні необхідні інституційні передумови – відповідне нормативно-правове забезпечення і норми звичаєвого права. Описані твердження неокласиків та інституціоналістів значною мірою узгоджуються з висновками М. Туган-Барановського [7, с. 286].

Він відзначав, що кооперація, яка своїм зародженням зобов'язана благородній ідеї доброчинності, набула поширення радше всупереч декларованим цілям її фундаторів, а саме – завдяки комерційній складовій та приватному економічному інтересу. Зокрема, він констатував: «Виявилось, що благодійні функції суспільства не отримали розвитку, а кредитна функція розросталась і витіснила інші. Таким чином, селянська кооперація... виникла в результаті переробки самим життям організацій, створених з іншими, аж ніяк не корисливими господарськими цілями».

Ця теза перегукується з думкою іншого відомого дослідника кооперативного руху Марціна В. Він, зокрема констатував: «Кооперацію, особливо у Великобританії, часто описують як «індивідуалізм на акціях» і безсумнівно, що в справжньому своєму вигляді вона, дійсно, сприяє розвитку кооперативного егоїзму, не тільки по відношенню до суспільства взагалі, але й у середовищі самих кооператорів» [8, с. 25]. Таким чином, в основі поширення кооперації в умовах ринкової економіки лежить, з одного боку, індивідуальний інтерес економічних агентів, зокрема сільськогосподарських виробників, передусім фермерів та особистих господарств населення, а з іншого, – наявна система формальних і неформальних інститутів, що дають змогу вказаному інтересу реалізовуватись у процесі ринкової конкуренції.

Відтак, спільні ринкові інтереси учасників кооперативу забезпечуються, насамперед, за рахунок використання природних, географічних та історичних переваг, які властиві тій або іншій сільській території, та її ресурсів (земельних, добувних, людських, рекреаційних тощо). Самі по собі ці переваги не можна використати, якщо не буде налагоджене великомасштабне і якісне виробництво партій продукції і/або комплексу послуг, що неможливо зробити, якщо не налагодити прямі постійні довірчі зв'язки між учасниками технологічного процесу на основі їх взаємної зацікавленості у спільній діяльності. Ефект масштабу при цьому проявляється не тільки у зростанні обсягів виробництва, а й у зниженні трансакційних витрат.

Таким чином, розвиток кооперації на сільських територіях України доцільно здійснювати, насамперед, у руслі ринкової самоорганізації сільського населення [9, с. 113]. При цьому першочергова увага має бути приділена заходам, спрямованим на подолання інституційних бар'єрів, що обмежують вказану самоорганізацію, зокрема: демонополізації економіки, створенню належних умов для розвитку відкритої конкуренції та підприємництва в усіх сферах господарської діяльності, включаючи сільське господарство, лібералізації фіскального законодавства.

Важливе значення надається також внесенню змін до нормативно-правових актів, що регулюють сферу кооперативних взаємовідносин з метою їх адаптації до стандартів ЄС, насамперед надання сільськогосподарським виробничим та обслуговуючим кооперативам особливого статусу з внесенням відповідних змін до системи їх оподаткування; децентралізації влади, розвитку сільських територіальних громад і місцевого самоврядування на селі, підвищенню рівня бюджетної самодостатності сільських і селищних рад, їх фінансової спроможності, що зумовить зростання інвестиційного потенціалу сільської економіки.

Нарешті, велика увага має приділятися активізації навчально-освітньої компоненти у розвитку сільських територій, включаючи реалізацію низки загальнодержавних і регіональних програм для сільських мешканців, орієнтованих на підвищення якості людського капіталу села, залучення у сільську економіку та систему сільськогосподарської кооперації коштів трудових мігрантів, впровадженню в Україні сучасних управлінських технологій, насамперед у сфері аграрного менеджменту та маркетингу; інноваційному розвитку інфраструктури сільських територій, у першу чергу сфери телекомунікацій та доступу до мережі Інтернет,

формуванню сучасних транспортно-логістичних мереж, модернізації закладів соціальної інфраструктури села [10, с. 9].

Ці та інші пов'язані з ними заходи сприятимуть розвитку конкуренції та підприємництва на сільських територіях України, зміні світогляду та підвищенню рівня освіченості її сільського населення, нарощуванню фінансового потенціалу суб'єктів вітчизняної сільської економіки, а разом із цим – поширенню ринкової самоорганізації на селі й удосконаленню інституційного середовища споживчої кооперації [11, с. 151].

Висновки. Пріоритетного значення у процесі формування споживчих кооперативів і товариств, як важливих інститутів сільської економіки, набуває інституційна спроможність суб'єктів аграрного ринку ефективно використовувати можливості й механізми ринкової самоорганізації. У сучасних вітчизняних умовах вони, значною мірою, заблоковані низкою інституційних дисфункцій, які проявляються як на законодавчому рівні, так і через неформальні інститути. Для подолання цих дисфункцій та формування сприятливого інституційного середовища розвитку споживчої кооперації на сільських територіях України доцільно активізувати заходи з демонополізації аграрного сектору. Передусім, йдеться про зменшення інституційного впливу агрохолдингів і агрокорпорацій, а також забезпечення проведення децентралізації влади на основі розвитку об'єднаних територіальних громад у сільській місцевості.

Список літератури.

1. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1997. № 39. С. 261.
2. Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 № 2265-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 30. С. 1.
3. Цимбалюк Ю.А. Розвиток інфраструктури аграрного ринку в Україні. *Агрогляд*. 2008. Вип. 1. С. 18-22.
4. Колокольчикова І. В. Кооперація в контексті концепції державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року. Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. : у 2 ч. Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток сільських територій / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана" ; відп. ред. О. О. Беляєв. К. : КНЕУ, 2011. Ч. 1. С. 228-235.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М. : Начала, 1997. 190 с.
6. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. М. : Новости, 1992. 304 с.
7. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. М. : Экономика, 1989. 496 с.
8. Марцин В. Проблеми функціонування споживчої кооперації та шляхи стабілізації господарської діяльності. *Економіка України*. 2003. № 4. С. 24-27.
9. Пономаренко В. Аграрний ринок і система споживчої кооперації. *Економіка АПК*. 2002. № 2. С. 113-114.
10. Осадчук Ю.М. Аналіз сучасного стану розвитку системи споживчої кооперації. *Молодий вчений*. 2014. № 6 (09) С. 8-10.
11. Левицький В. Споживча кооперація: реальність і домисли. *Урядовий кур'єр*. 2007. №164. С. 134-167.

References.

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (1997), The Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation", vol. 39, p. 261.
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (1992), The Law of Ukraine "On Consumer Cooperatives", vol. 30, p. 1.
3. Tsybalyuk, YU.A. (2008), "Development of the infrastructure of the agrarian market in Ukraine", *Ahroohlyad*, vol. 1, pp. 18-22.
4. Kolokol'chykova, I. V. (2011), "Cooperation in the Context of the Concept of the State Target Program for the Support of Development of Agricultural Service Cooperatives for the period up to 2015", *Orhanizatsiyno-pravovi formy ahropromyslovykh formuvan': stan, perspektyvy ta vplyv na rozvytok sil's'kykh terytoriy*, Kyiv: DVNZ "Kyuyivs'kyu nats. ekon. un-t im. V. Het'mana", pp. 228-235.
5. Nort, D. (1997), *Ynstytuty, ynstytutsyonal'nye yzmeneniyya y funktsyonyrovanye ékonomyky* [Institutions, institutional changes and functioning of the economy], Nachala, Moskva, Russia.
6. Khayek, F. (1992), *Pahubnaya samonadeyannost'* [Harmful self-confidence], Novosti, Moskva, Russia.
7. Tugan-Baranovskyy, M.Y. (1989), *Sotsyal'nye osnovy kooperatsyy* [Social bases of cooperation], Ekonomika, Moskva, Russia.
8. Martsyn, V. (2003), "Problems of functioning of consumer cooperation and ways of stabilization of economic activity", *Ekonomika Ukrayiny*, vol. 4, pp. 24-27.
9. Ponomarenko, V. (2002), "Agrarian market and system of consumer co-operation", *Ekonomika APK*, vol. 2, pp. 113-114.
10. Osadchuk, YU.M. (2014), "An analysis of the current state of development of a consumer cooperation system", *Molodyy vchenyy*, vol. 6 (09), pp. 8-10.
11. Levys'kyu, V. (2007), "Consumer cooperatives: reality and speculation", *Uryadovyy kur"yer*, vol. 164, pp. 134-167.